

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MODAL FE’LLAR SEMANTIKASI: KONTRASTIV-FUNKTSIONAL TAHLIL

Xushnazarov Zafarjon Zokirovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Email: xushnazarovzafar88@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f d.(DSc) dots. **Narmuratov Zayniddin Radjabovich**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida modallikni ifodalovchi vositalar, ayniqsa modal fe’llar (ingliz tilida modal/yarim modal yordamchi fe’llar, o‘zbek tilida esa modal ma’no beruvchi fe’l shakllari va analitik konstruktsiyalar) semantik-pragmatik nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning markazida modallikning uch yirik turi: epistemik (bilish/dalillash asosidagi ehtimoliylik va ishonchlilik), deontik (majburiyat, ruxsat, taqiqlash, norma), hamda dinamik (qobiliyat, imkon, ichki ehtiyoj, irodaviy tayyorgarlik) modallik turadi. Ingliz tilidagi can/could, may/might, must, should, will/would, shall, need, ought to kabi birliklarning ko‘pma’ noliligi (polisemiya) va kontekstga bog‘liq talqini o‘zbek tilidagi kerak, shart, lozim, mumkin, ehtimol, -sa kerak, -ishi kerak, -ishi shart, -ib qo‘ymoq, -ib yubormoq, ekan, -mish kabi vositalar bilan semantik moslashuv va tafovutlar orqali yoritiladi. Natijalar modallikni o‘qitish (EFL/ESL va ona tili ta’limi), tarjima amaliyoti, hamda pragmatik kompetensiyani rivojlantirish uchun qo‘llanma bo‘la oladigan “modal moslik xaritasi”ni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: modallik, modal fe’l, epistemik modallik, deontik modallik, dinamik modallik, polisemiya, kontekst, evidensiallik, pragmatika, kontrastiv lingvistika, tarjima ekvivalentligi.

KIRISH

D Modallik tilning faqat grammatik qatlami emas, balki nutqiy niyat, ijtimoiy norma va muloqot strategiyalarini bevosita belgilaydigan semantik-pragmatik mexanizmdir. Inson “nima bo‘lyapti?”ni emas, “qanday ehtimol bilan?”, “qaysi norma asosida?”, “qaysi darajada majbur?” kabi savollarni ham til orqali kodlaydi. Aynan shu yerda modal fe’llar va modal konstruktsiyalar kommunikativ muvozanatni boshqaradi: masalan, “You must...” buyruqmi, xulosami yoki qoidami? “Kerak” har doim majburiyatmi yoki maslahat, ehtiyoj, maqsadga muvofiqlikmi? Til o‘rgatish va tarjima jarayonida eng ko‘p xatolar aynan modal birliklarning noto‘g‘ri talqinidan kelib

chiqadi: o'rganuvchi "must"ni doim "shart" deb qat'iy tarjima qiladi yoki "may"ni faqat "mumkin"ga tenglaydi; natijada ohang (tone), ijtimoiy masofa, yumshoqlik (politeness), hamda muallifning ishonchlilik darajasi buziladi. Shuningdek, o'zbek tilida modallik ko'pincha "modal so'z"lar (kerak, mumkin, ehtimol) va fe'l shakllari (mayl, zamon, affiks, analitik birikma) orqali kompleks ifodalanadi; bu esa ingliz tilidagi yordamchi modal tizim bilan qiyoslashda alohida metodologiyani talab qiladi.

Maqsad. Ingliz va o'zbek tillarida modal fe'llar/ modal konstruktsiyalar semantikasini (1) modallik turlariga ajratgan holda, (2) ko'pma'nolilik va kontekstual disambiguatsiya (ma'noni aniqlash) mexanizmlarini ko'rsatib, (3) tarjima va ta'lim uchun amaliy "moslik qoidalari"ni ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

1. Modallik nazariyasi doirasida epistemik, deontik va dinamik modallik mezonlarini belgilash.

2. Ingliz tilidagi asosiy modal/yarim modal birliklar (can/could, may/might, must, should, will/would, shall, need, ought to, have to, be able to va b.) ning semantik diapazonini tavsiflash.

3. O'zbek tilida modallikni ifodalovchi asosiy vositalarni (kerak/shart/lozim, mumkin/ehtimol, -sa kerak, -ishi kerak/-ishi shart, ekan, -mish va b.) funksional-semantik maydon sifatida tasniflash.

4. Qiyosiy tahlil asosida semantik moslik va tafovutlarni sistemalashtirish; ayniqsa "majburiyat ↔ xulosa", "ruxsat ↔ ehtimol", "qobiliyat ↔ imkon" kabi "aralash zonalar"ni izohlash.

5. Natijalarni tarjima, akademik yozuv va chet tilini o'qitishdagi amaliy muammolar bilan bog'lash.

Yangilik (novelty). Ushbu maqolaning yangiligi uch yo'nalishda jamlanadi. Birinchidan, modal birliklar "so'z turkumi" doirasida emas, balki "funksional-semantik maydon" sifatida, ya'ni bir ma'noni turli grammatik va leksik vositalar birgalikda kodlaydigan tizim sifatida qiyoslanadi; bu o'zbek tilidagi modallikning analitik va evidensial qatlamini ingliz modallari bilan bir tekisda tahlil qilish imkonini beradi. Ikkinchidan, ko'pma'nolilikni oddiy ro'yxat tarzida emas, kontekstual indikatorlar (subyekt agentligi, dalil manbai, vaqt-makon yo'nalishi, inkor, so'roq, shart mayli, nutq akti turi) asosida disambiguatsiya qoidalari bilan izohlaydi. Uchinchi jihat: tarjima va ta'lim uchun "modal moslik xaritasi" taklif etilib, unda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalent bo'lmagan holatlar (masalan, must epistemik, would ehtiyotkor xulosa, kerakning maslahat/zarurat talqini, ekan evidensial) alohida "xavf zonalar" sifatida ajratiladi.

Nazariy asos (qisqa). Modallik ko'pincha "mumkin bo'lgan olamlar" (possible worlds) mantiqiy modeli doirasida izohlanadi: gap mazmuni haqiqatga qanchalik yaqin, qaysi norma yoki dalil asosida baholanadi [1]. Lingvistikada modallikning kamida uch o'qi ajratiladi: epistemik (bilim), deontik (majburiyat/ruxsat), dinamik (qobiliyat/ichki imkon). Shuningdek, pragmatikadagi xushmuomalalik strategiyalari (yumshatish, ehtiyotkorlik, masofa) ham modallik orqali kodlanadi [2]. O'zbek tilida evidensiallik (axborot manbai: ko'rdim/eshitdim/aytishdi) modallik bilan chambarchas bog'langan: ekan, -mish, emish, shekilli kabi birliklar epistemik baholashni kuchaytiradi.

METODOLOGIYA (Material, usul, mezonlar)

Material. Tadqiqot materiali sifatida (a) ingliz tilidagi umumta'lim va akademik nutqdan olingan tipik modal konstruktsiyalar, (b) o'zbek tilidagi publitsistik, ilmiy-ommabop va kundalik nutq namunalari, (c) tarjima amaliyotida uchraydigan tipik muammoli juftliklar ishlatildi. Maqolada misollar "minimal juftlik" usulida berildi: ma'no o'zgarishi aynan modal birlik almashinuvi orqali ko'rsatildi.

Usullar.

1. Kontrastiv tahlil: ingliz va o'zbek modal tizimlari semantik xarita asosida solishtirildi.
2. Komponent tahlil: modal ma'nolar "zarurat darajasi", "agentlik", "norma manbai", "ishonchlilik darajasi" kabi komponentlarga ajratildi.
3. Pragmatik tahlil: nutq aktlari (buyruq, maslahat, iltimos, xulosa, ehtimoliy bashorat) bilan modallarning mosligi tekshirildi.
4. Disambiguatsiya mezonlari: (i) subyektning agentligi (subyekt harakatni boshqaradimi?), (ii) dalil manbai (ko'rish/eshitish/induktsiya), (iii) vaqt yo'nalishi (kelajak bashorati vs hozirgi xulosa), (iv) inkor va so'roqning ta'siri, (v) uslub (rasmiy/norasmiy) kabilar qo'llandi.

Mezonlar. Modal ma'no quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholandi:

- A) Intensivlik: kuchsiz (possibility) ↔ kuchli (necessity).
B) Subyektivlik: muallif fikri ↔ ijtimoiy norma/qoida.
C) Evidensiallik: bevosita dalil ↔ bilvosita xulosa ↔ rivoyat/eshitma.
D) Illokutsiya: buyruq/maslahat/iltimos/xulosa/bashorat.

NATIJALAR

Ingliz tilidagi modal tizim: semantik diapazon

Ingliz tilida modal fe'llar odatda yordamchi (auxiliary) bo'lib, infinitiv bilan keladi va zamon/inkor/so'roq shakllarida o'ziga xos sintaktik xususiyat ko'rsatadi.

Semantik jihatdan esa ular bir “funktional yadro”ni tashkil etadi: necessity (zarurat) va possibility (imkon) o‘qi, hamda bu o‘qning epistemik/deontik/dinamik talqinlari.

1.1. can / could: qobiliyat, imkon, ruxsat, ehtimol

Dinamik qobiliyat:

(1) She can swim. → U suza oladi. (qobiliyat)

Bu yerda can subyektning ichki qobiliyatini bildiradi; o‘zbekcha ekvivalent ko‘pincha “-a ol-” analitik konstruktsiyasi.

Sharait/ imkon:

(2) I can meet you tomorrow. → Ertaga uchrashishim mumkin / ertaga uchrasha olaman.

Bu holatda can “reja + imkon” ma’nosiga yaqin; o‘zbekcha “mumkin” yoki “-a ol-” kontekstga qarab farqlanadi.

Ruxsat:

(3) You can leave now. → Hozir ketsangiz bo‘ladi / ketishingiz mumkin.

Ruxsat ma’nosida can odatda yumshoqroq; o‘zbekchada “mumkin” yoki “bo‘ladi” mos tushadi.

Epistemik ehtimol (kamroq rasmiy):

(4) That can’t be true. → Bu rost bo‘lishi mumkin emas.

Can’t epistemik inkor sifatida “imkonsiz xulosa” beradi.

Could odatda (a) o‘tgan zamon qobiliyati, (b) ehtiyotkorlik/yumshoqlik, (c) shartli ehtimol:

(5) When I was five, I could read. → 5 yoshimda o‘qiy olardim.

(6) Could you help me? → Yordam bera olasizmi? (iltimos, yumshatish)

(7) It could rain. → Yomg‘ir yog‘ishi mumkin. (ehtimol)

Natija: can/could o‘zbek tilida kamida uchta asosiy vosita bilan moslashadi: “-a ol-” (qobiliyat), “mumkin/bo‘ladi” (ruxsat/imkon), “ehtimol/bo‘lishi mumkin” (epistemik).

Epistemik kuchli xulosa:

(12) He must be at home (the lights are on). → Chiroq yoniq ekan, u uyda bo‘lsa kerak / uyda bo‘lishi kerak.

Bu yerda “must” buyruq emas, dalilga asoslangan xulosa. O‘zbekchada aynan “bo‘lsa kerak” yoki “kerak” (epistemik) ishlaydi; “shart” noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin, chunki “shart” deontik majburiyatni kuchaytiradi.

Natija: mustning asosiy “xavf zonasi” shundaki, o‘rganuvchilar uni doim “shart” deb tarjima qiladi; aslida epistemik must ko‘pincha “bo‘lsa kerak”, “kerak (xulosa)” bilan mos.

MUHOKAMA (Nazariy, pragmatik, tarjima va ta‘lim implikasiyalari)

1. Modal polisemiya va “ma‘no gradienti”. Modal birliklar ko‘pincha diskret (qat‘iy) ma‘no bermaydi; ular “gradient” bo‘ylab siljiydi: ehtimol → yuqori ehtimol → deyarli ishonch; maslahat → majburiyat; imkon → ruxsat. Ingliz tilida bu gradient ko‘pincha bitta modalning o‘zida (must) jamlanadi; o‘zbek tilida esa gradient ko‘pincha turli birliklar orasida taqsimlanadi (shart—kerak—ma‘qul; ehtimol—balki—bo‘lsa kerak—ekan).

2. Evidensiallikning roli. O‘zbek tilida evidensial birliklar (ekan, -mish) epistemik modallikni “axborot manbai” bilan boyitadi. Ingliz tilida esa evidensiallik ko‘proq leksik vositalar (apparently, reportedly, it seems) yoki intonatsiya/strukturaviy qurilmalar orqali beriladi. Shuning uchun tarjimada “modal fe‘l ↔ evidensial marker” almashinuvi ko‘p uchraydi. Masalan: (43) He must have left. → U ketib qolgan bo‘lsa kerak / ketibdi shekilli. Bu yerda o‘zbekcha “-ibdi” (ko‘rganlik/aniqlik ohangi) ham qo‘shilishi mumkin, lekin “must”ning xulosa ma‘nosini saqlash uchun “bo‘lsa kerak” muhim.

3. Xushmuomalalik (politeness) va modal tanlov. Ingliz tilida could/would “yumshoq iltimos”ning standart vositasi; o‘zbek tilida esa “... qilsangiz bo‘ladimi?”, “iltimos”, “marhamat” kabi konstruktsiyalar ohangni yumshatadi. Modal tanlov ijtimoiy masofa va mavqeni bildiradi:

Open the window. (buyruq)

Could you open the window? (yumshoq)

Derazani ochib bera olasizmi? / Derazani ochib qo‘ysangiz bo‘ladimi? (yumshoq)

4. Tarjima strategiyalari: “bir so‘z—bir so‘z” emas, “funksiya—funksiya”. Modal tarjimada asosiy xato — formal ekvivalent izlash. To‘g‘ri yondashuv — illokutsiya va evidensiallikni saqlash: buyruqni buyruq, xulosani xulosa, ehtimolni ehtimol tarzida qayta kodlash. Shuning uchun “must”ni ko‘rgan zahoti “shart” demasdan, savol berish kerak: bu norma buyruqmi yoki dalil asosidagi xulosami?

5. Til o‘qitish amaliyoti uchun natija: “modal xarita”ga asoslangan mashqlar. EFL ta‘limida o‘quvchi modallarni ro‘yxat qilib yodlaydi, lekin kontekstni yodlamaydi.

O‘zbek auditoriyasida quyidagi mashq modeli samarali:

a) Bir modalga 3–4 kontekst: (qobiliyat/ruxsat/ehtimol/xulosa)

- b) Har kontekstga mos o'zbekcha ifoda: (-a ol-, mumkin, ehtimol, bo'lsa kerak)
c) Uslubiy variantlar: kerak–lozim–shart; balki–ehtimol–shekilli.
Natijada o'quvchi modalni “ma'no tarmog'i” sifatida o'zlashtiradi.

XULOSA

Tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida modallikning umumiy universal o'qi (zarurat va imkon) mavjudligini, biroq ularning grammatik realizatsiyasi turlicha ekanini ko'rsatdi. Ingliz tilida modal yordamchi fe'llar modallikning katta qismini o'zida jamlaydi va polisemiya kuchli; o'zbek tilida esa modallik ko'proq leksik-modal so'zlar, analitik fe'l konstruktsiyalari, mayl shakllari va evidensial markerlar orqali “tarqalgan” holda ifodalanadi. Shuning uchun qiyosiy tahlilda “modal fe'l” tushunchasi tor grammatik ko'rinishdan keng funksional-semantik maydonga ko'chirilsa, moslik va tafovutlar aniqroq ko'rinadi.

Amaliy jihatdan, tarjima va ta'limda uchta asosiy xavf zonasi ajratildi: (1) epistemik mustni deontik shartga aylantirish, (2) mumkinning ruxsat/ehtimol ikkiyoqliligini chalkashtirish, (3) canning qobiliyat/ruxsat farqini kontekstsiz tarjima qilish. Ushbu zonalar uchun kontekst indikatorlariga tayangan disambiguatsiya qoidalari taklif etildi. Natijada, modallikni o'rgatish va tarjima qilishda “funksiya—funksiya” tamoyili yetakchi bo'lishi, ya'ni modal birlikning nutqiy vazifasi, dalil manbai va xushmuomalalik ohangi birgalikda hisobga olinishi zarurligi asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Kratzer A. Modality and Conditionals. (nazariy yondashuvlar bo'yicha klassik qarashlar).
[2] Palmer F. R. Mood and Modality. (modallik va mayl tizimi).
[3] Coates J. The Semantics of the Modal Auxiliaries. (modal fe'llar polisemiya tahlili).
[4] Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar. (grammatiklashuv va modal ma'nolar).
[5] Lyons J. Semantics. (epistemik/deontik farqlari).
[6] Haspelmath M. (typologik yondashuvlar bo'yicha ishlar).
[7] O'zbek tilshunosligida modal so'zlar va mayl shakllari bo'yicha umumiy nazariy manbalar (darslik va monografiyalar).